

SZABÓ Máté^I

Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar,
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs

University of Pécs, Doctoral School of Regional Policy and Economics

NAGYÜZEMI AGRÁRGAZDÁLKODÁS A DRÁVA MENTÉN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT^{II}

LARGE-SCALE AGRICULTURAL FARMING ALONG THE DRÁVA BEFORE THE FIRST WORLD WAR

Abstract

In my article, I would like to present the ten major large agricultural holdings in Somogy county in the Drava region. The background of my work is provided by the historical statistical data recorded before the war (property descriptions, farm directories, etc.), supplementing other, e.g. with archival, museum and press resources. I present the ownership background of large agricultural holdings, the natural endowments, farm size and operational specialty of latifundiums. In the course of my research, I place great emphasis on the description of estates using innovative solutions, and on the domestic adaptation of Western techniques and technologies. I deal with the field crop production practices of the estates, the production of industrial and fodder crops, the meadow and pasture management, and the manor forestry. I will also look at what changes can be observed in the field of animal husbandry, which plays a major role in extensive farming, compared to previous conditions, highlighting cattle and sheep farming. I present the agricultural industry that developed in the area in the early 20th century. Including the most important players in the wood industry, spirits production, sugar production and milling industry. An important research criterion is the emergence of Western technology and the spread of various steam engines. Signs of post-phylloxera renewal in quality viticulture will be important. And finally, I wonder how the composition of the labor force in employment developed in the pre-war years.

^I *PhD hallgató/PhD Student*, porgolin@gmail.com

^{II} A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-19-3-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Kulcsszavak: Dráva, agrárgazdálkodás, innovatív megoldások, nyugati technikák, gőzgépek

Keynotes: Drava, agricultural farming, innovative solutions, western techniques, steam engines

1. Bevezetés

A tanulmányomban alapvetően arra vagyok kíváncsi, hogy a dualizmus korában, amikor a magyarországi gazdaság növekedése látványosan felgyorsult, a magyar mezőgazdaság, s azon belül az uradalmak gazdálkodása a Dráva menti térségben milyen változásokon ment keresztül. Fontos hangsúlyozni, hogy a tanulmányban „Dráva mente” alatt csak a mai magyar oldalt értem, s azon belül is a Somogy megyei uradalmakat vizsgálom. Hozzá kell tenni persze, hogy a magyar oldal birtokosai sokszor a horvát-szlavón oldal birtokosai is voltak (Somssich, Jankovich, Schaumburg-Lippe, Habsburg, Draskovich stb.), s gazdálkodásuk értelemszerűen a dualizmus korában nem vált szét magyar és horvát oldalra.¹

2. A Dráva mente térségének somogyi oldala

Milyen is volt a 19. században a Dráva vidéke? A választ legegyszerűbben a korabeli történeti statisztikusok leírásai alapján fogalmazhatjuk meg. Rummy György Károly 1812-es munkájában megemlíti a Dráváról, hogy a legnagyobb folyója a megyének, amely Tirolból veszi eredetét s Karinthián és Stájerországon áthaladva Magyarország három vármegyéjét, tudniillik Zalát, Somogyot és Baranyát választja el Horvátországtól és Szlavóniától. Ez a folyó ezen Somogy vármegye határán mindenütt homokos területeken folyik keresztül, s így szilárdsággal nem rendelkező partok által öveztetvén, igen nagy sebességgel rohan. Ebből származik részint kanyargós folyása, részint partjainak gyengesége és leomlása, végül pedig a kanyarok következtében meglassult és megemelkedett víz által a szomszédos földterületeken okozott áradás. A folyó a folyása irányában hajózható. Stájerországból különféle árucikkeket, leginkább vasat és deszkákat szállítanak lefelé rajta. Folyása ellenében is hajózható egészen Barcs mezővárosáig, ámde csak igen nagy nehézségek árán: a hajóvontató utakat ugyanis a folyó gyorsasága elrontotta a kanyargós és erdőkkel teli partokon, s ezért már nem az ígásállatok segítségével, hanem az emberek igen nehéz munkájával kell a hajókat vontatni. A folyása irányában ugyancsak hajózható és az alsóbb országrészeket stájerországi árucikkkel ellátó Mura egy szakasza szintén mossa Somogy vármegyét a Kanizsa patak beléje szakadásától Légrád mezővárosáig.²

Pár évtizeddel később Fényes Elek a Drávát így jellemezte: a Dráva folyása felette sebes, áradásaival sok kárt okoz. Fővényéből aranyat mosnak, halakban bősége van és malmai híres lisztet őrölnek. Partjait híres bikkések és tölgyes erdők kísérik.³ A vármegye nagy ismerője, Csorba József 1857-ben

kiadott munkájában megjegyezte, hogy „a Dráván keresztül ember emlékezetétől fogva voltak, s vannak hajóval s egy pár helyen híddal is közlekedések: így Sztáránál, Dráva Sz.-Mártonnál, Bartsnál Szlavónia Veröcze megyéjébe át: Heresznyénél a varasdi ezred földjére, Dörnyéről - hol még én is igen szép fa-hidra emlékezem -, úgy Légrádnál horváth országba van kompon biztos közlekedés is.”⁴

A Dráva sokáig szabályozatlan és igen vad folyó volt. A szabályozás előtt a Dráva bal parti völgyét a folyó fattyúágai hálózta be, mert a főmeder gyakran változtatta a helyét. Árvíz alkalmával csak a völgy kiemelkedő halmai maradtak szárazon, és amikor a Dráva visszahúzódott medrébe, a mélyedésekben megrekedt víz elmocsarasította ezeket a területeket. Közismert, hogy a Dráva szabályozását már a 18. században megkezdték. 1753-ban Mária Terézia királynő rendeletére feltérképezték a Dráva völgyét a mederszabályozás érdekében. kiviteli munkákra azonban csak 1784-től került sor, amikor is több megszakítással 1948-ig a murától a torkolatig 64 átvágás készült 75 km összhosszúságban. A Dráva Légrádtól a Dunáig 454 km-ről 182 km-re 272 km-re rövidült, aminek következtében a folyó jelentősen beágyazódott.⁵

3. A mezőgazdasági viszonyok változásai Somogyban

A 19. század első feléhez képest a gazdasági folyamatok nagymértékben megváltoztak az 1867. évi kiegyezést követően. Ettől kezdve ugyanis Magyarország közjogi helyzete is megváltozott: az addigi alárendelt helyzetéből felemelkedve, a birodalmon belül mellérendelt pozícióra tett szert.⁶ A birodalmi piac hatékony kihasználásával a magyar gazdaság esélyt kapott egy gyors gazdasági fejlődéshez.⁷

1. táblázat: Somogy megye mezőgazdaságilag hasznosított földjei 1850-ben (kat. hold)

Table 1. The agriculturally utilized lands of Somogy county in 1850 (kat. hold)

Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas
399 914	10 085	122 143	29 357	158 267	340 731	10 438
% -os arányuk:						
Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas
37,34	0,94	11,41	2,74	14,78	31,82	0,97

Forrás: Benda Gyula (1973) adatai alapján.

A táblázatból látható, hogy Somogy megyében a 19. század közepén az agrárgazdaság legfontosabb ágazata egyértelműen a szántóföldtermelés, valamint a hozzá kapcsolódó rétgazdálkodás volt. De az is fontos, hogy emellett a hatalmas kiterjedésű puszták, legelők az állattartásnak is széles lehetőségeket biztosítottak. Harmadik megjegyzésünk pedig az irtatlan

méretű erdőkre vonatkozik, amelyek egyaránt biztosították a lakosság és a vállalkozások nyersanyagát, valamint az erdei legeltetések révén az állattartást. Ha a 19. század végén ránézünk a megye mezőgazdasági viszonyaira, akkor a korábbiakhoz képest alapvető változásokat láthatunk. A megyében az országos átalakulással párhuzamosan - a szántók területe gyorsan nőtt, ugyanakkor az erdők, a rétek, a legelők és a szőlők területe lecsökkent.

**2. táblázat: Somogy megye mezőgazdaságilag hasznosított földjei
1895-ben (kat. hold)**

Table 2. The agriculturally utilized lands of Somogy county in 1895 (kat. hold)

Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas és terméketlen
578 410	10 944	99 358	18.792	113 659	238 419	94 878
% -os arányuk:						
49,58	0,92	7,84	2,15	10,13	21,09	8,29

Forrás: Mezőgazdasági statisztika, 1895. 1. kötet; illetve Hirsch Alfréd (1903) adatai alapján.

A változásokat kezdetben a gabonaárak emelkedése mozgatta: az 1880-as évekig tartó ár növekedés, a nagy kereslet, a biztos piacok arra ösztönöztek, hogy jelentős erdőirtásokkal, mocsárlecsapolásokkal, rétek és legelők feltörésével és művelésbe vonásával egyre több szántót alakítsanak ki a gazdák a 19. század második felében.⁸ De nagy szerepe volt a változásokban az 1880-as évek közepén már Somogyban is felbukkant filoxerajárványnak is, amely miatt nagyon sok szőlőt irtottak ki.⁹ A megye területén a földesurak gyakran keresték a pénzes, befektetni kívánó bérlőket ebben az időben,¹⁰ akik főleg a nagyobb uradalmakat bérelték ki.

Sokat javult a mezőgazdaság technikai bázisa. 1885-ben a paraszti birtokokon még 1349 faekét használtak, de a közép- és nagybirtokok eszközállományában már csak három volt használatban. A paraszti földeken 23 gőzcseplőgép dolgozott, a közép és nagyuradalmakban 126; sorvetőgép a paraszti birtokon 12, az uradalmakban 505 darab volt stb.¹¹ Látható, hogy a nagybirtokokon már meglehetősen előrehaladt a gépesítés az 1880-as évekre. A paraszti gazdálkodásban viszont még mindig a nyomásos rendszer uralkodott, amely eddigre már nem jelentett versenyképes gazdálkodást.

A piacok is egyre bővültek. Somogy megye agrártermékei eleinte Kanizsa és Pécs piacain leltek gazdára, de az 1800-as évek második felében erősödött Kaposvár is. A termékek egy külső piacokra került, jelentős részük Bécsben és Németországban lelt gazdára. A közlekedési infrastruktúra, s főleg a vasút fejlesztése egyértelműen jót tett a kereskedelem fellendülésének, továbbá csökkentette a térség elszigeteltségét is. 1861-ben a Déli Vasút megépítette a Balaton mellett futó Buda-Kanizsa vonalat, amely a Trieszt felé vezető külkereskedelemben való becsatlakozást biztosította. 1872-ben

megépült a Bátaszék-Zákány vonal Dombóvár és Kaposvár érintésével. 1873-ba már Fiuméig lehetett vasúton szállítani. A századfordulón Kaposvár vasúti csomóponttá válik, ezzel is támogatva a fejlődését. Kaposvárról közvetlenül elérhető lett Siófok, Barcs, Szigetvár és Fonyód is. A vasút óriási mértékben hozzá járult ahhoz, hogy Kaposvár egyre nagyobb piacközpontja legyen a somogyi agrártermelőknek. Megépült 1868-ban a Szentlőrinc - Barcs - Zákány - Murakeresztúr vasútvonal is, amely főleg a déli termelőknek hozott sokat. A nagybirtokok termékei könnyebben tudtak eljutni a piacokra a vasútnak köszönhetően, ezzel is növelve versenyképességüket. Jelentős szerepe volt a vízi áruszállítási vonalnak, amelyek összekötötték Somogy megyét Stájerországgal, illetve a déli területekkel. A Dunagőzhajózási Társaság (DDSG) első gőzhajója 1856-ban jelent meg Barcon. A Barcon 1883-ban megnyitott első hídról sem szabad megfeledkeznünk, amely ennek a településnek ipari és kereskedelmi fejlődésében sorsdöntő szerepet játszott. A balatoni gőzhajózás kezdete is erre a korszakra nyúlik vissza. Főleg személyszállító hajók létesítését sürgették.

4. A Dráva menti uradalmak agrártermelése a dualizmus korában

Nézzük meg a továbbiakban, hogy a dél-somogyi, a Dráva menti uradalmak milyen gazdálkodási gyakorlatot folytattak a dualizmus korszakában.

4.1. A vizsgált uradalmak

A vizsgálatba a következő uradalmakat vontam be. A Festeticseknek a 18. század harmincas-negyvenes éveiben alakult ki a nyugat- és dél-dunántúli nagybirtokrendszere. A család a 18. század közepén két ágra szakadt (keszthelyi, dégi ág). A Dráva menti birtokok a keszthelyi központhoz kapcsolódtak, szervezetileg előbb a Csurgó központú uradalomként működött, amiből 1853-ban eladták a somogyszentmiklósi kerületet,¹² majd pedig a központ egyre inkább az 1820-as évek elején megvett Berzencére került át. Az itt lévő vadászkastély reprezentálta a grófi, később hercegi címet szerzett Festeticsek gazdagságát. A berzencei központú Festetics uradalom része volt a keszthelyi központú hitbizományi birtoknak. A 20. század elején a berzencei uradalom Berzence, Csurgó, Alsók, Sarkad, Porrogszentkirály, Szenta, Udvarhely, Tarany, Vízvár, Bélavár, Háromfa, Bolhás, Balatonszentgyörgy községek határain terül el. A keszthelyi Festeticsek somogyi uradalmának területe 1914-ben 48.986 hold volt.¹³

A vizsgált 11 uradalomból négy a Széchenyi família tagjainak kezén volt. A Széchenyiek hatalmas méretű földeket szereztek a 18. században Somogy megyében. A megyében mintegy 140.000 holdra kiterjedő birtokok Széchenyi Ferenc három fia ágán öröklődtek. A Dráva menti csokonyai uradalom Széchenyi Istvánnak jutott. Ezt a 47.000 holdas latifundiumot István gróf

1834-ben eladta két testvérének, Pálnak és Lajosnak.¹⁴ A csokonyai uradalom a 19. század második felében az örökösök kezén tovább darabolódott, egy részét el is adták, így új tulajdonosok is megjelentek nagybirtokosként a térségben. A 20. század elejére a volt csokonyai uradalom több kisebb egységre vált szét. Az erdőcsokonyai uradalom gróf Széchenyi Géza uradalma volt, a birtok Visonta és Rinyaújlak határait is kiterjedt, összesen 9759 holdat tett ki. A hajdani csokonyai uradalomból vált ki a somogytarnócai uradalom is, amely a háború előtt gróf Széchenyi Antal és Frigyes tulajdonában volt. A tarnócai uradalom 13.712 hold összterülettel bírt. A kálmáncsai uradalom is a csokonyai nagybirtokból vált öröklés révén, míg a lábodi uradalom a segesi Széchenyi birtokból vált önállóvá.

A 18. század közepétől Somogyban birtokos Somssich család egyik grófi ága 1842 és 1844-ben szerzett tekintélyes méretű földeket, köztük a babócsai és a bodviczai-kivadári uradalmat.¹⁵ Babócsa régi mezővárosa volt a vármegyének, rajta ment keresztül hosszú időn át a Pécs-Kanizsa postaút is. Emelte a birtok értékét, hogy e vidéken nagyon hamar létrejött a vasút: a Déli Vasút Társaság már 1868-ban átadta a Barcs-Murakeresztúr vonalat, amelynek Babócsa egy nagy gyűjtőállomása lett. A Somssichoknak is szembe kellett néznie a családtagok szaporodásából keletkezett birtokaprózódással, így keletkezett az 1870-es években a régi nagy kiterjedésű babócsai uradalomból négy kisebb uradalom, a két babócsai, a kivadári és a patosfai uradalom. Az osztozkodás eredményeképpen a Dráva menti babócsai uradalom két önálló nagybirtokot takart a 19–20. század fordulóján. Az egyik birtokosa Somssich Béla volt, aki mellette még 1100 holdat birtokolt a Dráva túlszárpartján is, Horvátországban. Béla gróf volt a Babócsa közepén lévő ősi kastély is. A másik Dráva menti nagybirtok Béla gróf nagybátyjéé, Somssich Viktoré volt, akinek az uradalomból (Babócsán, mellette Bakházán és Rinyaújnén) mintegy 1800 hold jutott. A műkedvelő és feltaláló Viktor gróf a faluban egy új kastélyt emelt.¹⁵

Ennél egyszerűbb története volt a zákányi uradalomnak, amely az 1840-es években Széchenyi Istvántól került át a gróf Zichy családhoz. Zákány egy közepes méretű uradalom volt, amelyhez a Zichy később megszerezték a mellette lévő Surdot is, így együtt már 8000 holdas uradalommal rendelkeztek. Zákány fontos pontja volt a térségnek, hiszen a határ menti település vasútállomása találkozási pontja volt a Murakeresztúr (s azon keresztül a tenger) felé irányuló Déli Vasút hálózatának, ugyanakkor a Pécestől Barcon át jövő vasútvonal is végződött. A Zichy-család is méretes kastélyt emelt a falu közepén.¹⁷ A Barcstól nem messze lévő Kastélyosdombó falu egy részét a 19. század vége felé vásárolta meg a gróf Erdődy Rudolf. A település előnyei közé tartozott, hogy igen közel feküdt az Erdődyek horvátországi birtokaihoz, a falu közepén épített kastély ma is megvan.¹⁸ S végül említsük meg a térség egyetlen jelentős egyházi uradalmát is: a Kaposvár melletti Zselicszentjakabi Apátság javadalma volt a négy faluból álló lakócsai uradalom a Dráva partján. A birtok alapvetően erdőkből állt.¹⁹

A belcsai uradalmat egy kereskedő-vállalkozó alakította ki: Kremsier Károly előbb bérbe vette a Széchenyiektől, később pedig megvette a Dráva-Pálfaluhoz tartozó belcsai uradalmat, amit a későbbiekben még jelentősen ki is bővített.

3. táblázat: A Dráva menti uradalmak az első világháború előtti években (hold)

Table 3. The estates along the Drava in the years before the First World War (hold)

Uradalom központja	Tulajdonosa	Uradalom területe	Bérbe adva	Saját használatban	Ezek aránya (%)
Berzence	hg. Festetich Tasziló	48.986	23.986	25.000	49
Babócsa	gr. Somssich Béla	2.000	0	2.000	0
Babócsa	gr. Somssich Viktor	1.870	0	1870	0
Belcsa-pusztá	Kremsier Mór	1225	0	1225	0
Erdőcsokonya	gr. Széchenyi Géza	9.759	6.500	3.259	67
Somogytarnóca	gr. Széchenyi Antal, Frigyes	13.712	7.025	6.687	51
Kálmánca	gr. Széchenyi István	3.643	0	3.643	0
Kastélyosdombó	ifj. Erdődy Rudolf	1.617	0	1.617	0
Lakócsa	Zselicszentjakabi Apátság	6770	0	6770	0
Zákány	gr. Zichy Ödön	8.000	0	8.000	0

Forrás: Újvári Imre (1914); Rubinek Gyula (1911); Kaposi Zoltán (2019/a); Gazdacímár (1897) adatai alapján összeállítva.

A fenti táblázat adataiból egyértelműen látszik, hogy a bérletek főleg a nagyobb kiterjedésű uradalmakban jelentek meg. A kisebb méretű, néhány ezer holdas birtokok (Babócsa, Kálmánca, Zákány, Kastélyosdombó) saját kezelésben maradtak, aminek oka sokszor az volt, hogy a tulajdonos helyben lakott, s onnan akár irányíthatta is a mindenkori gazdálkodási tevékenységet. Somssich Béla például a régi babócsai kastélyban lakott; gr. Erdődy Rudolf is sokszor töltötte napjait a kastélyosdombói birtokán stb.²⁰

4. táblázat: Az uradalmak saját használatú területei művelési áganként a 20. század elején (hold)

Table 4. Areas of private use by manors by branch of cultivation in the early 20th century (hold)

Uradalom neve	Kert és beltelek	Szántó hold (%)	Kaszáló	Legelő	Erdő hold (%)	Szőlő	Tó
Berzence	35	1 500	600	400	22 434 (89,7%)	31	-
Babócsa (1)	25	1400 (70%)	100	200	100	9	-
Babócsa (2)	20	1 248 (66,73%)	403	100	68	6	-
Belcsa-puszta	15	956 (78%)	39	7	46	-	-
Erdő-csokonya	10	1 500 (46,03%)	170	410	1043	22	104
Somogy-tarnóca	30	2400	390	296	2 890 (43,22%)	19	-
Kálmánca	13	1 708 (46,88%)	385	286	1 156	1	-
Kastélyos-dombó	6	1 168 (72,23%)	184	113	21	13	-
Lakócsa	17	2 260	632	891	2 308 (34%)	-	-
Zákány	20	5 150 (64,4%)	-	500	2 280	50	-

Forrás: Újvári Imre (1914); Rubinek Gyula (1911); Kaposi Zoltán (2019/a); Gazdacímár (1897) adatai alapján összeállítva.

A táblázatban láthatóak az uradalmi területek művelési ágankénti megoszlásai. Ezeken a földeken az uradalmak maguk gazdálkodtak. Zárójelben feltüntettem minden uradalom esetében a legnagyobb arányban megművelt művelési ágakat; már ez is mutatja az adott uradalom gazdálkodási specializációját egy bizonyos művelési ágra. Például a berzencei uradalom saját gazdálkodásában főleg erdőterületek voltak, amely méretéből és állományainak minőségéből is fakadóan egy jó alapot adott egy magas minőséget nyújtó erdőgazdálkodási rendszer kialakításának.²¹ De a kastélyosdombói szántóföldi specializáció is megemlíthető, ahol intenzív növény kultúrák, főleg gyümölcsösök telepítésével és termesztésével, s az arra ráépülő szeszgyártással egy profitábilis gazdálkodási szerkezetet tudtak létrehozni. Hasonló rendszert fejlesztett ki a Kremzir család is belcsai uradalmában.

4.2. A szántóföldi növénytermesztés

Somogyban a 20. század elejére végbement a gépesítés, az uradalmak döntő többsége a modern talajművelőgépek és eszközök alkalmazását előnyben részesítette; a vizsgált uradalmak mindegyikében volt legalább egy darab gőzekegarnitúra, továbbá magánjáró gőzeke és traktorok is voltak a nagyobb gazdaságokban használatban. A Széchényiek uradalmaiban több gőztraktor is volt. Ezen eszközökhöz a legtöbb esetben még a legjobb rendszerű, fogatos erőre szerkesztett többvasú és egyes ekék, továbbá a tárcsás boronák, különféle célokat szolgáló vasboronák és hengerek, altalajtúrók, szóval az összes igényeket kielégítő földművelési gépek és eszközök is be voltak szerezve. Ezek is hozzá járultak az uradalmak termelékenyebb és nagyobb profitot generáló gazdálkodásához. Az innovációk döntő többsége főleg a nagybérlők által honosodott meg.²²

A 20. század elején a kereslet a kereskedelmi növények terményei iránt volt a legélénkebb, ezért főleg a kalászosokat és kapásnövényeket termesztették legnagyobb arányban. A főbb kalászosok közül az őszi búza volt a legelterjedtebb. A vetésforgót nézve „Somogy vármegyében a búzát leginkább trágyázott zabosbüköny, vöröshere, magbüköny, bíborhere, lucerna és magborsó után vetették”. Kevésbé jó előveteménye volt „a burgonya, len, trágyázott csalamádé, répa és a mák”.²³ A tavaszi búza termelése szintén felfutott.

A szántóföldi növénytermelésben egyre nagyobb szerepet kapott a takarmánynövények termelése, mert az állatállomány takarmányszükségletét a természetes kaszálók nem tudták már kielégíteni. A vizsgált uradalmak mindegyikében foglalkoztak istállózó állattartással, ahol főleg a minőségi szarvasmarha állomány miatt volt szükség takarmánytermelésre. Lóherét termeltek a babócsai, a csokonyai és a kastélyosdombói uradalom területén jelentősebb mennyiségben. Az ipari növények termelése is felfutóban volt. Különösen a cukorrépa és az olajgyártásra alkalmas növények számos faja, továbbá a len, a kender, a katáng (cikória), a cirok és a dohány. Ezek mellett a hézagpótló növények termelése is szokásos; így a tarlószántásba vetették a bíborherét, a kerek vagy tarlórépát és a hajdinát. Cukorrépát a babócsai, burgonyát pedig a kálmáncsai uradalom termelt nagyobb területen. A megyében folyó cukorrépa termesztésére jellemző, hogy szinte minden nagyobb uradalom termesztette ezt a különlegesen sok kézimunkát igénylő kapásnövényt, mivel viszonylag nagy haszonnal kecsegtetett a termesztése. A környék legnagyobb felvásárlója a Kaposvári Cukorgyár volt, amelynek megépítője az Esterházy uradalom bérlője a Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság volt.²⁴ A különböző kapásnövények egyre jelentősebb volumenben történő termelése biztosított alapot a nagy kapacitású szeszgyártásnak is.

4.3. A nagyüzemi állattartás és állattenyésztés, halászat, vadgazdálkodás

Az állattenyésztés a 20. század elejére a mezőgazdaság egyik legfontosabb ágazatává vált, szinte minden ágazata alapvetően megváltozott. Somogy megye mindig híres volt a lovairól, amelyeket nem csak az úri ménesekben tenyésztettek, hanem a paraszti lótarás is párját ritkította. A vezető társadalmi rétegekben trend lett a minőségi lótenyésztés és a lónemesítés.²⁵ A lovak tenyésztésénél egyértelmű a nyugati fajták térhódítása, egyre jobban terjedtek a belga és az angol fajták az uradalmakban a hagyományos állományok mellett (pl. angol telivérek). Népszerűek voltak a lipicai lovak is. Percheron fajtát tenyésztették például a kálmáncsai uradalomban.

A szarvasmarha-tenyésztés is átalakult. A fejlődés itt is egyértelmű: Somogyban a szarvasmarhák száma 1851-ben összesen 87.397 db volt, de 1857-ben már 118.053 db.²⁶ Különösen a húskereslet által beállott magasabb árviszonyok eredményezték az istállózó szarvasmarha tartás nagy léptékű fejlesztését. Ez tökéletesen megfigyelhető mindegyik vizsgált uradalom esetében. A régi magyar fajtákat (pl. szürkemarka) egyre inkább felváltotta a szimentáli és bonyhádi fajták tartása és tenyésztése. Előfordultak azonban fajtanemesítések is, mint például a bonyhádi-szimentáli fajta kitenyésztése.²⁷ Ezeknek a fajtáknak jóval nagyobb volt a tejhozamuk, mint az őshonosoknak. Folyamatosan nőtt a szerepe a tejtermelésnek az uradalmak gazdálkodási portfóliójában. Tejet a nagyobb városokban lehetett jó pénzért értékesíteni. Néhány uradalomban tekintélyes méretű állományok voltak. Például a berzencei uradalom tejgazdaságában 344 darab szimentáli szarvasmarha volt a század elején, amely napi 500 literes tejhozamot tudott produkálni.²⁸ A somogytarnócai uradalom napi 420 liter termelését Barcsen értékesítették. Erdődy gróf kastélyosdombói uradalmából a napi 180 liter tejet Pécsre vitték.

Juhokat főként az uradalmakban tenyésztettek nagyobb számban, bár az ágazat visszaszorulóban volt.²⁹ Előtérbe kerültek a különböző merinói fajták a hagyományos magyar fajtákkal, így például a racka juhokkal szemben. A juhászat nagymértékben hanyatlóban volt a 20. század elején. Még azok az uradalmak is, amelyek tradícióból tartották fenn juhászataikat, lassanként leépítették az állatlétszámot. Az általam vizsgált nagyüzemekben is szintén megfigyelhető volt ez a folyamat. Néhány uradalomban többes állomány is volt. Például a somogytarnócai uradalomban több mint 1300 darab merinói juhot számláló állomány volt; erdőcsokonyai uradalomban a háború előtt éppen feloszlóban volt az állomány, de még így is 1100 merinói birkával rendelkeztek. A kisebb uradalmakban is foglalkoztak juhászattal: Somssich Béla babócsai birtokán 500 merinói birkát tartottak; a kálmáncsai Széchényi uradalom juhállománya 884 darab merinói finom gyapjasból állt 46 tenyészkössel.

Sertéstartásnak sokáig fontos jellemzője maradt az erdőkben való makkoltatás, hiszen a térség erdőállománya megteremtette ennek lehetőségét. A sertéstenyésztés ezen a vidéken mindenkor az egyik legjövedelmezőbb ág volt. A változást a mangalica terjedése jelentette: a sertések többsége a háború előtti időben már mangalica volt. A húsertések tartása kivételelesszámba ment. A sertésvészt az itt élő gazdák sem tudták elkerülni. A gróf Somssich Béla féle babócsai uradalomban a 20. század elejére 110 darab anyakocával és 6 darab tenyészkannal, s azok szaporulatával végezték a mangalica sertések tenyésztését.³⁰

Országos viszonylatban is kiemelkedő minőségű vadállomány volt a Dráva mentén. Nagy volt az egyedsűrűség a vadászterületeken. A legkiemelkedőbb területek között tartották számon a Festeticsek berzencei uradalmának vadászterületét, maga a kastély is alapvetően vadászkastélynak épült. A vármegye főurainak legnagyobb részénél a vadállomány nemcsak kímélésben és gondozásban részesül, hanem mesterségesen is tenyésztik és annyira szaporítják, hogy az őszi vadászatokon egy napon 1000–2000 vad kerül terítékre. Az apróvad tenyésztésénél leginkább az angol fácánfélékre fektetik a hangsúlyt, melyek tojásait összeszedik és kotlóstyúkokkal keltetik ki. De a nyúl- és fogolyvadászat is igen élvezetes itt. Szép vízivadászatok vannak a Dráva vidékén és a Balaton mentén elterülő nádasokban, a hol a vadrécék és vadludak nagy számban keltenek és tanyáznak. Az apróvadak elszaporodását, a kímélés, gondozás és tenyésztés mellett, a dúvadak rendszeres irtása is előmozdítja. Közgazdasági szempontból is egyre inkább felértékelődött a jó vadászterület a vizsgált időszakban. Több jelentősebb méretű és hírvű, úgynevezett vadászkeret hoztak létre ebben az időszakban a különböző fajtájú nagyvadak tenyésztése és vadásztatása céljából.³¹

Nagy lendületet vett a hagyományos halászat mellett a haltenyésztés is ebben az időszakban Magyarországon. A vizsgált uradalmak közül a Széchenyi család erdőcsokonyai uradalma rendelkezett számottevő halastórendszerrel, amely több mint 100 holdon terült el. Ezt az ország egyik legismertebb haltenyésztési szakembere, Hirsch Alfréd³² segítette létrehozni. Továbbá ő rendelkezett a tórendszerre hosszú távú bérlettel is több más somogyi halastó mellett. Bármennyire is csökkent a 19. század végére a Dráva híres halbősége, azonban nem szabad megfeledkezni az ekkortájt még erőteljesen jelen levő halászati tevékenységre. A Dráva halászati joga a folyóval birtokos földesurak használatában volt. 1909-ben központilag elrendelték, hogy a földesurak halászati társulattá tömörüljenek. Ez a rendelkezés tovább szigorította az 1888. évi halászati törvényből adódó nyílt vízi halászati tevékenységekkel kapcsolatos szabályokat.³³ Ezzel próbálták elejét venni a feltehetően a túlhalászatból adódó folyamatos létszámcsökkenésnek a helyi drávai halpopulációt is tekintve.

4.4. Az erdőgazdálkodás jelentősége

A piacgazdaságra való áttérés egyik legnagyobb vesztese a somogyi erdő lett. A megye területén a szakemberek elrettentő módon írtak arról, hogy milyen nagymértékű volt ekkoriban az erdőpusztítás. Ebben az időszakban az erdőtörvény egyre sürgetőbbé vált. Egyre több szakember szerint vált egyre sürgetőbbé az üzemtervi gazdálkodás előírása az erdők és az ország faállományának védelmében. Az 1879. évi XXX. tc. végre elrendelte az erdők szakszerű kezelését, nem véve ki ezekből a falvak faállományát sem. Ezen törvény rendelkezései szerint a térségben az állami kezelés alá tartozó erdőbirtokok vezetését a kaposvári állami erdészeti hivatal látta el; a nem állami kezelés alatt levő, de kötött erdőbirtokok kezelésének ellenőrzését pedig a pécsi kerületi adófelügyelőség végezte.³⁴ Az új erdőtörvény teljesen új alapokra helyezte az uradalmi erdőgazdálkodás lehetőségeit. Az uradalmak egyre inkább törekedtek a megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkező szakembergárda alkalmazására. Egyrészt azért, mert az új rendelkezéseknek próbáltak megfelelni, másrészt pedig konjunktúra volt a jó minőségű fatermékek értékesítése terén. Több jelentősebb faipari vállalkozás is megalakult már ekkorra.

Az uradalmak az erdőgazdálkodás irányítását nagyjából hasonlóan szervezték meg. A Festeticsek berzencei uradalmában az erdőterületek sok kisebb erdőrészből álltak, amelyek három gazdálkodási egységbe voltak felosztva az 1880-as évektől. Ezeket az egységeket erdőgondnokságoknak nevezték. A három központ Csurgón, Háromfa-Agaréven és Taranyban volt található. Mindegyik gondnokság élén egy okleveles erdőtiszt állt. Ők biztosították a gazdálkodás magas szintű szakmaiságát. Alájuk tartozott 1-1 szakvizsgával rendelkező erdőőr és 2-5 vizsgával nem rendelkező erdőőr is, aki a terepen történő operatív munkálatokért feleltek. Továbbá az erdőterületek folyamatos őrzéséért, amely kiterjedt az illegális fakitermelések és mellékhaszonvételek megakadályozására és felderítésére. Ilyen mellékhaszonvételek lehettek például az illegális legeltetés, makkoltatás, gombaszedés, vadászat. A feladataik közé tartozott a határjelölő és a különböző tiltásokat jelölő műtárgyak elhelyezése és folyamatos karbantartása is. Legeltetési tilalom esetén a tilalmi jeleket a csapások, a szomszédos legelők és egyéb mezőgazdasági területek határán kellett elhelyezniük. Ezeken felül fontos volt a szerepük az erdőkre nagy veszélyt jelentő tüzesetek megakadályozásában is, hiszen káros gyújtogatások is előfordultak.³⁵ Ennek a három erdőgondnokságnak a következő gazdálkodási szintje az erdőrészlet szintje volt, amelyek egy-egy földrajzilag jól elkülönül egységet képeztek. Az erdőtagokon belül megkülönböztettek erdőrészleteket is. Az erdőtagok szinte minden esetben el voltak határolva egymástól. Minden tag környezetétől független egység, a kerete a vágások vezetésére alkalmas keretül szolgált. Ez az elhatárolás történhetett utakkal, nyiladékokkal, árkokkal és határjelölő karókkal vagy oszlopokkal is. Az egy

tagba foglalt erdőterületek kiterjedése 30 és 80 hold között mozgott. Mind az erdőrészek, mind pedig az erdőtagok rendelkeztek saját azonosítóval is, amelyek az erdészeti térképeken is szerepeltek. A területek pontos beazonosíthatósága volt az alapja a professzionális erdőgazdálkodásnak.³⁶

Az értékesítéssel a 19. század második felében nem voltak problémái az általam vizsgált uradalmaknak, hiszen jelentős volt a kereslet az erdei termékek iránt, sőt sokszor előfordult az is, hogy még a helyi igényeket sem tudták kielégíteni, így távolabbi vidékekről kellett helybe szállítani a fát vagy az abból készült termékeket. Az uradalmak által kezelt erdők jövedelmezősége természetesen növekedett is. A 19. század végére az uradalmak kezdtek áttérni arra, hogy a helyi lakosok számára is lassan már csak készpénzre értékesítették a tűzifát, épületfát és a szerszámfát. Előtte megszokott volt, hogy munkavégzés ellenében biztosítottak fatermékeket a parasztságnak. A nagyobb értékű tarvágásokat sok esetben lábon értékesítették az uradalmak, nem akarták maguk irányítani a kitermelés folyamatát. A lakócsai uradalom a faanyagot nem kitermelt állapotban, hanem lábon értékesítette, ahol saját kitermelésű tarvágásokat nem végeztek. Ezen uradalomhoz tartozó erdőkben az uralkodó fafaj a kocsányos tölgy, a kőris és a gyertyán voltak. Előfordultak továbbá az éger, mezei juhar, nyár, fűz és vadrózsa példányok is.³⁷

A lakócsai tölgyerdők jelentős részét az 1880-as években szintén letermelték főleg műfa, épületfa és szerszámfa számára. Ezek az erdők a kor erdészei szerint túlkorosak voltak, s az állaguk további romlását megakadályozandó lettek kitermelve. Továbbá nagy szerepe lehetett a tarvágások időzítésében az óriási igénynek a jó minőségű tölgy anyag iránt. A jó minőségű tölgy faanyag előállításához már az első üzemtervezéstől 100 éves vágásfordulókkal dolgoztak az uradalom nagy részén. A 20. század elejére a Dráva menti füzések is gazdaságilag használhatóvá váltak, mivel a szabályozással az állandó vízborítottság megszűnt. Az árterületen elterülő 240 holdnyi erdő 95%-a fűzből állt, a fennmaradó 5%-on többnyire foltokban szürke, fehér és fekete nyár fordult elő. A közös ezekben az állományokban az volt, hogy sarjadzott eredetű erdők voltak. Ezek az árterületi erdőrészek 30 éves vágásfordulókkal rendelkeztek. A cél az volt, hogy a nyarasok arányát javítsák a fűz kárára.³⁸

Az uradalmak szinte teljes egészében lábon értékesítették a véghasználati korú állományokat nyilvános árverések útján. Az évi fatermés jelentős része ment el az uradalmi tiszték, szolgák tűzifa járandóságának kielégítésére. Érdekességgént megemlíteném, hogy a lakócsai plébános évenkénti tűzifa járandósága évenként változott, attól függően, hogy hány házaspár kötött házasságot előtte, mivel minden pár után kapott 1 ür köbméter hasábfát. Másrészt az uradalomban felmerülő épület és szerszámfa igénye is meghatározó volt. A fát az erdőből nem engedte az erdőtiszt kiszállítani egész évben csakis május és június hónapban. Ezzel is védték az

utak minőségét. Továbbá ellenőrizhetőbbek voltak a szállítások. Ez az eljárás megmaradt az első világháborúig.³⁹

4.5. Szőlészet

Fényes Elek szerint a somogyi gazda kedves ültetvénye a szőlő, s a megye 306 helysége közül csupán 96-ban nem volt az 1860-as évek közepén szőlőhegy vagy szőlőskert. Azonban 1880-as években előbb Baranyában, majd Somogyban is felütötte a fejét a filoxéra, amely az addigi szőlészetet és borászatot alapvetően megváltoztatta. Mivel a megye sok lakosa csupán szőlőtermesztésből él, és ezek most nagyon sanyarú körülmények között élnek, mert a filoxéra rohamosan terjed.⁴⁰ A Dráva menti uradalmak nem voltak híresek szőlészetükről, avagy az általuk termelt borról, aminek a legfőbb oka a folyó mente lapos, laza talaj volt. A szőlő persze alapvetően paraszti gazdálkodás területe volt, de szinte mindegyik Dráva menti uradalom is foglalkozott nagyüzemi szőlészettel. Kastélyosdombón az Erdődy-birtokon az új szőlőtermelési modellnek megfelelően a fő borszőlőfajok a rizling és zöld-szilváni volt, míg csemegeszőlőként chasselas-t termelt. Somssich Béla babócsai uradalmában az olaszrizling volt a fő szőlőfajta; a kálmáncsai uradalomban a rizling mellett kadarkát is termelt a földesúr. Egyedül a Mura és a Dráva összefolyása táján a légrádi és Zákány környéki szőlőhegyek voltak híresek jó minőségi termelésükről. Például a 19. században, amikor már kifejezetten jó véleménnyel voltak a kor emberei a somogyi borokról, kitűnő fehérborai közt a zákányit ítélték az egyik legjobbnak, ahol vörösborok is voltak, csak nem tartósak. Zichy gróf zákányi uradalmában a háború előtti időkben borszőlőként rizlinget és szilvánt, csemegeszőlőként pedig muskotályt termeltek. Bor kevés ment ki a megyéből, de magát ellátta.⁴¹

4.6. Mezőgazdasági ipar

A Kamara jelentése szerint 1882-ben 562 szeszfőzde működött Somogyban. A nagyobb szeszgyárak legtöbbje uradalmakban volt található. A Dráva menti uradalmakban különösen sok szeszgyár működött. Kastélyosdombón Erdődy Rudolf grófnak volt egy szeszgyára 1403 hl kontingenssel; Kálmáncsán gróf Széchényi Istvánnak volt szeszgyára 936 hl kontingenssel.⁴² A legjelentősebb ezen a téren Kremzír Mór szeszgyára volt, amely a Pálfaluhhoz tartozó Belcsapusztán nagymérvű építkezésekkel és beruházásokkal akkora termeléssel bírt, hogy magáért a szeszfőzésért évenként 180.000 forint adót fizetett; 1893-ban ő fizette ki Somogy megye egyenes adójának egy tizedét. 1893-ban a Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara területén a legnagyobb szeszgyár tulajdonosa Kremzír Mór⁴³ volt, s a szeszipar az évi helyzetéről ő tette meg a Kamarának a hivatalos jelentést. A szesz kivitel csökkenése és az előállítási költségek megnövekedése arra készítette, hogy a szeszfinomítót is egész éven átüzemeltesse. Ennek a

nyersanyagát a szomszédságában létesült három mezőgazdasági szeszfőzde adta. Gyárában évente 9000 hl szeszt finomítottak.

Bár a vizsgált korszakunknál lényegesen korábban történt, de megemlítiük, hogy a reformkorban már volt egy élelmiszeripari fejlesztés a térségben. Az 1839-ben Nedeczky György tulajdonában lévő Kastélyosdombon Linberger Gyula révén cukorgyár épült. A gyártás 1839-ben megindult, ekkor csupán 80 q finomítottcukrot készítettek, a többi kisajtott lé sűrített szirup formájában maradt és csak a következő években dolgozták fel cukorrá. A kastélyosdombói birtokon 50–60 holdon termelték meg azt a répamennyiséget, amely a cukorgyártáshoz szükséges volt. Nem volt azonban hosszú életű a vállalkozás: az indulás utáni években egyre kevesebb répát dolgozott fel a dombói gyár. 1841/42-ben csak 6.271 mázsa, 1842/43-ban pedig mindössze 5588 mázsa cukorrépát használt fel az egész gyártási időnyben.⁴⁴

A megyében két faipari gyár is működött. A Pécsi Iparkamara 1882. évi jelentése szerint Barcsen két fafűrészelő telep működött, az egyik a Schmidt és Társa, a másik pedig Schmidt Jenő fafűrészelő telepe. Mindkettő az odaszállított fák osztályozását, félégyártmányúvá való előkészítését végezte. A fát, miután szárító kamrában kiszárították, Franciaországba szállították. Ezen kívül kádárfát is adtak el Barcsen, bár ezek jó részét Szlavóniából szereztek be és értékesítették.⁴⁵ A faipar jelentőségét mutatja, hogy több külföldi tőkével bejegyzett cég is dolgozott Barcsen. Például 1884. december 24-én Société d'Importation de Chêne cég, melynek központja Párizsban volt, Barcsen fióktelepet létesített, és bejegyeztette azt a kaposvári cégbíróságnál. A vállalat céljaként elsősorban a tölgyfáknak tövön, nyers állapotban való szállítását, vásárlását, eladását és árucikké való átdolgozását jelölték meg.⁴⁶ Továbbá egy tölgyfakéreg cserző vállalat is létrejött a településen 1889-ben.⁴⁷ 1893-ban a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentésében további nagyvállalatokról is közöl adatokat, melyek a Gr. Széchenyi Géza faipari telepe, a Faipartelep Rt. gőzfűrészdéje, az Engel Adolf és Fiai faipartelep, és az Union Bank faipartelepe.⁴⁸

A malomipar központja a Dráva mente térségében egyértelműen Barcsen volt. A legnagyobb gőzmalmot létrehozó részvénytársaság létrehozása nem volt könnyű feladat a 20. század elején. Gróf Széchenyi Imre és Géza kétszer hívtak össze értekezletet a malom részvényeinek jegyeztetésére, amely végül is 1.400.000 korona alaptőkével, Barcstelepi Múmalom Rt. néven alakult meg.⁴⁹ Továbbá volt a Sertészhaló Rt.-nek is saját gőzmalma. Az utolsó nagy vállalkozások egyike az UNION-malom felépítése volt 1912-ben. Ez az óriási malomkomplexum hazánk második, de Közép-Európának is a legnagyobb és a legmodernebb malmai között tartották számon. Hazai és export igényeket is kielégített, már amikor teljes kapacitással dolgozott. Tíz év alatt kétszer is leégett, 1914-ben és 1916-ban, így túlnyomórészt csak „félgőzzel” termelt.

Csurgón is voltak mezőgazdasági ipari kapacitások: a nagyközségben egy ott letelepedett cseh vállalkozó lengyárat üzemeltetett; termékeit

félgyártmányként küldte ki a csurgói gyár termékét cseh földre, ahonnan lényegesen magasabb áron tért vissza ponyva, zsák vagy vászon formájában. Csurgón volt továbbá egy orsógyár is ekkortájt. Csurgó mellett, a ma már a kisvároshoz tartozó Alsók faluban 1902-ben alapították a Somogyberzencei Faáru- és botgyárat.⁵⁰

5. Összegzés

A vizsgált időszakban jelentős változások mentek végbe a térség uradalmainak működésében. Az uradalmak többsége nagymértékben gépesített ebben az időszakban: megjelentek a különböző benzinmotoros vízimalmok, marokrakó gépek, a gőzcséplőgépek, a motoros talajművelő gépek, a kéveketőgépek, az aratógépek stb. A legtöbb uradalom az 1910-es évekre már rendelkezett saját villanyteleppel is, több esetben találkozhattunk saját vasútvonallal is, hogy a termékeiket gyorsabban a piacokra juttathassák. A nagy tőkét igénylő beruházások döntő többségét nagybérlők végezték. Ezek a fejlesztések pedig azt is jelentették, hogy a somogyi uradalmak egy része lassan már fel tudta venni a versenyt más országrészek termelőivel. A termesztett növények listája és termelési arányai is átalakultak, ugyanakkor létrejött a nyugati mintákon alapuló istállózó állattartás, melyekhez jelentős épületfejlesztéseket végeztek az uradalmi tulajdonosok és/vagy a nagybérlők. A 20. század elejére kezdte visszanyerni a fontosságát a szőlészet a gazdálkodási rendszerekben. Ezen nagymérvű fejlődést és átalakulást szakította félbe a mindent felforgató első világháború, amely súlyos következményeket vont maga után a Dráva mente térsége számára.

Jegyzetek/Notes

1. Lásd: Kaposi Zoltán (2019) művének esettanulmányait.
2. Romy leírása: Tóth Péter (1988)
3. Fényes Elek (1836): 1. kötet.
4. Csorba József (1857): 58.old.
5. Ihrig Dénes (1973): 273. old.
6. Kaposi Zoltán (2002): 203. old.
7. Kaposi Zoltán (2017/a): 67-88. old.
8. Lásd: Kaposi Zoltán (2019/b) tanulmányának adatait.
9. T. Mérey Klára (2007): 133. old.
10. Galgóczy Károly (1855): 190, 200-201, 212-213. old.
11. Széchényi Imre (1887): 3, 5. old.
12. Kaposi Zoltán (2000): 81. old.
13. Lásd: Gazdacímtár (1911); illetve Újváry Imre (1914) adatait.
14. Lásd: Kaposi Zoltán (2017/b); illetve Kaposi Zoltán (2018) adatait.
15. MNL. OL. A 57. 67. kötet. 791–793. old.
16. Kaposi Zoltán (2019/a): 149. old.
17. Reiszig Ede (1914): 176. old; Újváry Imre (1914): 343. old.

18. Lásd: Kaposi Zoltán (2019/a) adatait.
19. Lásd: Szabó Máté (2019): 153. old.
20. Erdődyről lásd: Thassy Jenő (1996) 19. old.
21. Szabó Máté (2019): 152. old.
22. Újváry Imre (1914): 301-344. old.
23. Ugyanott.
24. A kaposvári cukorgyár: Szili Ferenc – Erdész István (1994)
25. Hirsch Alfréd (1903): 43. old.
26. Benda Gyula (1973): 309.; 314. old.
27. Király István (1962): 18-20. old.
28. Újváry Imre (1914) alapján
29. Fényes Elek (1866): 1. kötet. 299.old.
30. Újváry Imre (1914) alapján
31. Újváry Imre (1914) alapján
32. Halászat, 1926. augusztus 15.
33. https://library.hungaricana.hu/hu/view/VizgazdKeretterv_04_1/?query=dr%C3%A1vai%20hal%C3%A1szat&pg=245&layout=s
34. Újváry Imre (1914) alapján.
35. Lukács Gábor (2009)
36. MNL. SML. IV. 428. 134. doboz.
37. MNL. BML. XI. 605. Erdészeti kimutatások, javaslatok 1815-1891.
38. Szabó Máté (2019): 153.old.
39. MNL. SML. IV. 428. 106. doboz.
40. Somogy, 1889. február 26. 9. sz. 3. old.
41. Újváry Imre (1914) alapján.
42. Újváry Imre (1914) alapján.
43. Az 1938-39-es zsidótörvények alapján vagyonától megfosztották. 1940. december 16-án halt meg. Az özvegyet és négy lányát koncentrációs táborba hurcolták, ahonnet csak az özvegy tért vissza. Fiúk, Kremzír Pál a fronton munkaszolgálatosként vesztette életét.
44. Kopasz Gábor (1968): 46–49.; 52–57. old.
45. MNL SML. Cégbíróági Lt. társas cégek (továbbiakban Ct.) I. köt. 75/1. sz.; illetve lásd még: A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 1882. évi jelentése 67.
46. MNL SML. Cégbíróági iratok. Ct. 92/I.
47. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1889. évben. Pécs, 1890. 18. old.
48. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1893. évben. Pécs, 1894. 88. old.
49. Somogy, 1893. június 11.; illetve 1893. július 2.
50. T. Mérey Klára (1975): 56. old.; illetve T. Mérey Klára: (2007): 146. old.

Felhasznált irodalom/References

- Csorba József (1857): Somogy vármegye ismertetése. Pest.
- Galgóczy Károly (1855): Magyarország, a szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisticaja. Pest.
- Hirsch Alfréd (1903): Somogy vármegye gazdasági monographiája. Budapest.
- Ihrig Dénes (1973): A magyar vízszabályozás története. Budapest
- Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest-Pécs.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest-Pécs.
- Kaposi Zoltán (2017/a): A kiegyezés szerepe a magyarországi mezőgazdaság fejlődésében. Agrártörténeti Szemle 2017. (LVIII. évf.) 1-4. szám, 67–88.
- Kaposi Zoltán (2017/b): Nemesei birtokforgalom Somogyban a 19. század első felében. Vidéktörténet 1. (Szerk. Csikós G. - Hegedűs I. - Horváth G. K. - Ö. Kovács J.). Budapest. 127–155. old.
- Kaposi Zoltán (2018): Széchenyi István gróf Zala megyei uradalmi (1814–1860). In: Széchenyi és Zala. (Szerk. Kiss Gábor). Zalaegerszeg. 35–58. old.
- Kaposi Zoltán (2019/a): Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században. mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 14. Budapest, 2019.
- Kaposi Zoltán (2019/b): Agrarkrise in Ungarn, besonders auf dem Gebiet von Süd-Transdanubien, 1873–1914. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 44. (Szerk. Tilcsik György). Szombathely, 2019. 157–178. old.
- Király István (1962): Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarha-tenyésztés történetéből 1848–1945. Somogyi Almanach 7. Kaposvár.
- Kopasz Gábor (1968): A répacukorgyártás kezdete a Dél-Dunántúlon 1837–1867. Baranyai helytörténetírás 1968. 35-64. old. Pécs.
- Lukács Gábor (2009): A Festetics birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén. Phd-értekezés. http://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2009/Lukacs_Gabor_dissertation.pdf Pannon Egyetem, Keszthely.
- Reiszig Ede (1914): Somogy vármegye községei. Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. (Szerk. Csánki Desző). Budapest. 30–179. old.
- Szabó Máté (2019): Az 1879. évi erdőtvény hatása a Dráva menti uradalmi erdőgazdálkodás és faipar fejlődésére. Agrártörténeti Szemle. LX. évfolyam.1-4. 147-157. old.
- Széchenyi Imre (1887): Somogy vármegye közgazdasági viszonyai. Budapest.

- Szili Ferenc – Erdész István (1994): Kaposvári Cukorgyár története (1894–1994). Kaposvár
- T. Mérey Klára (1975): Wirtschafts- und Gesellschaftsverhältnisse eines Komitats in Transdanubien (1867–1918). MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 19. Pécs
- T. Mérey Klára (2007): Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus korában. In: T. Mérey Klára: Település – Megye – Régió. Pécs.
- Thassy Jenő (1996): Veszélyes vidék. Budapest.
- Tóth Péter (1988): Somogy megye leírása 1812-ből. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18. (Szerk. Kanyar József). Kaposvár.
- Újváry Imre (1914): Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy (Szerk. Csánki Desző). Budapest. 301–344. old.

Statisztikai és sajtóanyagok

- A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése. 1889; 1890.; 1894.
- Somogy, 1889. február 26.; 1893. június 11.; 1893. július 2.
- Benda Gyula (1973): Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867. Budapest.
- Fényes Elek (1836): Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. 1. kötet.
- Fényes Elek (1866): Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történeti szempontból. Pest. 1. kötet. Dunántúl.
- Gazdacímtár (1897): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. 2. Gazdacímtár. Budapest.
- Gazdacímtár (1911): Magyarországi Gazdacímtár (Szerk. Rubinek Gyula). Budapest, 1911.
- Halászat, 1926. augusztus 15.
- https://library.hungaricana.hu/hu/view/VizgazdKeretterv_04_1/?query=dr%C3%A1vai%20hal%C3%A1szat&pg=245&layout=s (Letöltve: 2020.04.03)
- Mezőgazdasági statisztika (1895): A Magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest.

Levéltári források

- MNL. SML. IV. 428. 134. doboz.
- MNL. BML. XI. 605. Erdészeti kimutatások, javaslatok 1815-1891.
- MNL. SML. IV. 428. 106. doboz.
- MNL SML. Cégbírósi Lt. társas cégek (továbbiakban Ct.) I. köt. 75/1. sz.
- MNL SML. Cégbírósi iratok. Ct. 92/I.